

Szenti Tibor

**BORNEMISZA PÉTER: ÖRDÖGI KÍSÉRTETEK,
AVAGY RÖTTENETES UTÁLATOSSÁGÁRÓL
EZ MEGFERTÉZTETETT VILÁGNAK
(SEMPTÉN, PÜNKÖSD TÁJBA, 1578.)**

Nemeskürty István, aki a kötet 1977-es kiadását sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta, utószavában ezt írta Bornemisza Péter itt tárgyalt munkájáról: „A magyar irodalom műfaját tekintve máig egyedülálló, különös remekműve.”

Ki volt a könyv szerzője, Bornemisza Péter? Képzett protestáns lelkész, evangélikus igehirdető, akiről föltételezik, hogy Padovában talán még az orvostudományba is bele kóstolt. Hívatásán túl társadalomkritikusként üldözött, eretnek tudományos, új tanaiért az egyház által kritizált, irodalmi munkásságáért, a népi devianciát gyakran kutató néprajzi gyűjtéseiért nem éppen ünnepelet ember. Felesége, gyermekei pestisben meghaltak, ő többféle betegségben kínlódott. Járványok idején a döghaláltól szenvedőket vigasztalta és fölkészítette őket a halálra. Bűnös emberi természetétől szenvedő, önmagát az ördög csábításaitól megtartóztató, nem egyszer elbukó prédikátor. Mindebből érzékeltetni lehet, hogy súlyos lelki terheket cipelő ember volt.

Kortársa Heltai Gáspár, tanítványa a költő Balassi Bálint, aki Esztergom várának török ostrománál életét adta hazájáért. Bornemisza írta az első magyar nyelvű lírai verset: a *Siralmas énnéköm* címűt, amelyet középiskolás tanulmányainkból jól ismerünk. Ugyancsak ő írta a *Magyar Elektra* című világi drámát, az első ránk maradt bölcsődalt, öt kötetben az első magyar nyelvű prédikációskönyvet, vagy *postillát*, amely valláserkölcsei tanításán túl szépirodalmi szándékkal fogalmazódott. Saját nyomdája volt, amelyet a vallásüldözés következtében gyakran kellett magával menekítenie. Kinyomtatta Szkhárosi Horváth András énekeit.

Bornemisza élete és működése a 16. századra esett. Ez a fölfedezések kora, amikor visszavonhatatlanul fejlődnek a természettudományok, mind inkább döngetik az ortodox keresztény vallási tanokat és többek között kialakul a lélektan. Az ember vizsgálni kezdi saját lelki működését és amit a föltárulkozó jelenségekből nem ért; amit a világban és önmagában rossznak minősít, azt az ördögtől származtatja, vagyis egy tőle független, erőszakkal rajta uralkodó szellem tevékenységének képzele. Ettől a fölfogástól Bornemisza sem mentes, aki sokat foglalkozott az ördögi praktikával.

A lélektan fejlődése következtében a protestantizmus elsőnek csatlakozik az új, az ortodox kereszténység szempontjából eretnek tudományokhoz. Nagy szerepe éppen abban van, hogy amikor a gyónást eltörli, a fönnálló lelki gondokat, a bűn megbánását és földolgozását nem egy közbülső személyre, a pap közvetítésére hagyja, hanem önmagára a hívő emberre, lelkiismeretére.

A csöndes elmélyülésünk és lehajtott fővel történő imádkozásunk némileg hasonlít arra, amikor a zsidó ember csikos szélű kendőjébe burkolózik, elszigetelve magát a külvilágtól, hogy kettesben maradva Istenével, bocsánatát kérje. Amikor az istentisztelet során hitvallást teszünk, olyan ez, mint a gyónás utáni fogadalom, hogy a bűnre vezető alkalmakat elkerülve, Istennek hű és hívő gyermekei leszünk. Ezt a lelki szabadságot kaptuk a reformációval, amely egyben komoly teher is, mert bűneink maradéktalan tisztázása egyéni föladatunkká vált. Ennek súlyát érezték a 16. századi fövilágosult prédikátorok is, mint Bornemisza Péter.

A vizsgált korszak – bár régen túljutott Mátyás király pazar, világias, nyugat-európai mértékű kultúrájának megújulásán – még a reneszánszra esett. Erdélyben megszűnik a reformált keresztyén vallási felekezetek terjeszkedése, és a kibontakozó szellemi szabadság fölött ismét a jezsuita rend akar uralkodni. 1577-ben a Spanyolországban bigott katolikus neveltetésben részesült Rudolf császár megtiltotta a nyilvános evangélikus vallásgyakorlatot, és megkezdődött a

protestánsok kíméletlen üldözése. Ebben a korszakban viszonylag még több vallási türelmességet kaptunk a török hódoltsági területeken, mint ott, ahol német befolyás érvényesült.

Az egyházi és világi gondolkodásban, de a teológiai, művészeti és irodalmi munkákban is fokozott hangsúlyt kap az ördög, aki a megoldatlan történelmi helyzetet és a nemzeti fejlődés ellen ható zsarnokságot egyaránt példázza. Kettős és ellentétes erők hatnak a világi, illetve egyházi fejlődésre. A reneszánsz kinyitja a kaput a szellem és a lélek kitárulkozása előtt, a történelem, a politika pedig meg akarja őrizni a feudalizmust, az oligarchák középkori jellegű uralmát. E vívódást még az olyan fölvilágosult ember is, mint Bornemisza Péter – jobb magyarázatot nem találva a jelenségre – az ördög praktikájának tartja.

Jellemző azonban, hogy ez a korszak az egész művelt Európát érintette. Bornemisza kortársa a 16. századi németalföldi festő: Hieronymus Bosh, akinek fantasztikus festményein rendre megjelennek az ördögök, úgy is mint, ahogy a klasszikus ábrázolások mutatják: szőrös lények patával, farkkal és szarvakkal, de mint elképesztő fantázialények, rémisztő szörnyek is, akik az emberek testén, lelkén, egész születő új egyéniségén, magán az individuumon uralkodnak. Több festményén külön részletként jelenik meg a pokol elfajzott, szörnnyé vált ördögeivel, akik a középkori embertelen kínzásokat is fölulmúló módszerekkel mészárolják a birtokukba került embereket. Az 1475 körül készült *A hét fő bűn* című mű *Pokol* részlete, vagy *A szénásszekér*, illetve a *Gyönyörök kertje Pokol* illusztrációja, illetve az 1510-ben festett *Szent Antal megkísértése* jó példák erre.

Az ördögben való hit mind jobban eluralkodik. Valamennyi emberi gyarlóságnak ő lesz az oka, akit ezért mint bűnbakot pörölni lehet. Ezzel az ártó lélekkel csap össze a haladó szellem, amely még győzni képtelen. Ezért Isten az egész bűnös világot Szodoma és Gomorrhaként fogja a közelgő végítéletben elsöpörni. Bornemisza *Ördögi kísértetek* című művében is egyszerre van jelen a

történelmi és természeti csapások sora, amelyek együtt Isten figyelmeztetései az egész bűnös társadalommal és az egyes emberrel szemben.

A rövid történelmi áttekintés után vizsgáljunk meg e kötetből néhány érdekes és fontos részletet szöveghű tolmácsolásban. Önmagáról, a szenvedélyektől fűtött, többször eleső, máskor önmegtartóztatásban élő és megtisztuló emberről így fogalmazott:

„Valamit hallottam és olvastam, mivel kellene az ördög kísértetinek eleit venni, mindeneket megkísértettem, életemben mindenkor józan voltam, ételtől is sokszor magam megtartóztattam, éjjel-nappal jó dolgokban foglalatos voltam, böjtöltem és gyakran imádkoztam, de mégis szintén az imádság között, avagy az tanulás és jó dolgom között eszembe jutottak különb-különb gonosz isteni káromló gondolatok, lopó, telhetetlen, hamis szándékok, felfuvalkodó kevélységek. Níha az én magam leányimra való gerjedeések. Ez penig százszornál többszer volt rajtam, hogy egy-néhány szolgálóleányimnak gyalázatjára szándékoztam, atyámfiaira, húgomra és édes szülőanyámra gerjedeztem, ki miatt mennyit sírtam, ordítottam, féltem, rőttegetem, meg sem mondhatom. De az Isten mindenkor csudaképpen úgy vötte eleit, hogy soha csak egy is meg nem fertízett miattam. Egyszer, mond, így jártam, és az ottan kihirdeté, és azmiatt sokáig pironkodtam, és azkor úgy tartóztattam meg, hogy megszűnném azféle szándéktul négy egész esztendeig. Azután özvegységemben, midőn egyiknek mellőle mennék, csak illettem az nyakát; az abba múlék; azután hol imitt, hol amott titkon fogdostam, végre ötvenszernél többszer ejtöttem le, úgymond. De az Isten annyi erőt adott az leánynak, és másképpen úgy vötte eleit, hogy az szándék mindenkor heába lenne. Ezféle és egyéb dolgait, csudákat beszéllett. Kiről ő ilyen magyarázatot tött.

Ezek töttek engemet ilyen alázatossá, hogy minden ember előtt csendes vagyok, mindennek édes szót adok, senkit meg nem utálok. Ezek miatt oly ájtatos az

én tanításom, mert amit mondok, magamon megkóstoltam és megérzettem mindeneket.”

A következő részben a pokol víziója tűnik föl. Hasonlót Dante *Isteni színjátékának Pokol* részében lehet találni. „Voltak olyak, kik mind ha emetekbe [ébremléti állapotba] ragadtattak volna pokolra, és ott különb-különb iszonyú kínzásokat láttak, mintha sötökba [satukba] úgy facsarták volna, hogy az agya veleje kifacsarodott, és az szeme kidüllyedt. És éppen öszvetörtek, és megent felépültek, és hol imez, hol amaz kínval gyötrettettek. Ez látásokkal osztán annyira elrémítötték amazt, hogy hol akasztásra, hol vízbeölésre kényszerítették.”

Senki sem bújhat ki saját korából, még ha messzebb lát is, mint kortársai. A pokol egyre rémisztőbb leírása nem elsősorban a híveket a bűntől elrettenteni akaró, az ortodox kereszténységnél jóval fölvilágosultabb protestáns prédikátoroktól ered – bár ebben az időben klerikus képzettségükben még nem szakadtak el a korábbi tanoktól –, hanem a világi ismereteik játszottak közre. A pokol leírása és az ott alkalmazott kínzási módok a középkori kínzókamrákat elevenítették meg, amelyek a klérus és a kultúrált emberiség szégyenére a feudalizmus végéig kitartottak, sőt például a Szegedi várbörtönben, a 19. század utolsó harmadában, Ráday betyárirtó tevékenységének egyik eszközeként újraéledtek és tart korunkban is!

A hisztériát és a félelemkeltést motiválta maga a tudatlan, babonás nép is. Szájról szájra jártak a szörnyű kínzásokról szóló történetek – tipikus példái ennek a Báthory Erzsébetről szóló legendák –, amelyek a képzelet szüleményeként mind jobban fölnagyítódtak. Ma úgy mondanánk, hogy az emberek egymást bolondították. A helyzet napjainkra annyit változott, hogy a politikusok, ezek az értéktévesztett emberek, megválasztásuk előtt mindenkinek a mennyországot ígérik és hatalomra jutásuk után magukat Istennek vagy kiskirálynak gondolván, alattvalóiknak a poklot nyújtják.

Meg kell jegyezni, hogy a mai teológiai fölfogás szerint a túlvilági pokol nem valamiféle kínzókamra, hanem az az állapot, amikor Isten a gonosz embertől megvonja önmagát, azt a szeretetet, amely betölti és kárpótolja az arra érdemes, érte szenvedett embert. Nem ereszti közelébe, ahol az örök fény honol, helyette szüntelenül a fénytelen magányban senyvedhet.

Az ördög gyakran természeti csapás során jelenik meg, forgószélben, jégverésben, tűzvészben, döghalállal. Az alábbi részletben Bornemisza ilyen esetekről számolt be:

„Semptén forgószél támadta szent Jakab napján, prédikáció után: 1577[-ben]. Egynéhány ház előtt kéményképpen forgolódott, és az port el- felvitte az égre, végre jöve az én házam eleibe és midőn az Úr nevével titkon magamba elküldeném, rút bűdös kénköves szagot szerze, és elmúlék. De azután tizenketten dögösültek meg házam népébe, hata megholt, négy gyermekim, két szolgám, hata megélede[...]

Egy asszony midőn azkorba az Vág vizébe mosna, elragadja fedelét [lepedőjét], és felviszi az égre, és hol hosszan nyújtogatja, hol öszvegömbörgeti, el-alávetvén, elvesz az fedél.

Egy világtalan Anna asszony, Pápai, jöve hozzám Semptén, és számtalan dolgait beszélte, hogy eb, disznó, ló és egyéb undok képekbe eleibe jű, reá röhög, és bűdös dögvel csaknem megöli, és mikor elmegyen is, röttenetes gonosz szagot ereszt. És látásokat is lát, mintha egy igen nagy fára sok apácák és barátok volnának kötözve, és azon égnének az tűzbe[...]

Ezek a különös látomások a fantázia szárnyán befészkelik magukat az idegsejtekbe és az ilyen szerencsétlen ember végül már azt sem tudja, hogy amit hallott, avagy látni vélt képzelgés-e, vagy megtörtént esemény. Még Bornemisza Péter is beleesett ebbe a csapdába, amely egyébként a fejlett pszichiátriában ismert és kezelésre szoruló tünetcsoport. A lelkész végül úgy nyugtázza, hogy a hallott történetek az ördög praktikái voltak Idézzük:

„Huszár Gál mondta, hogy beszéllett egy embervel, aki kígyóból ételt főzött és valaki azban evött minden állatnak, madárnak, tyúknak, lónak, tehénnek az szavát megértötte. Históriát is beszélt róla, az tyúk mint szólt fiának, hogy farka alá bújnék, és azon mosolyodott az szolgál, ki titkon ött volt az ura étkébe. Az verebeknek is mint hoztak követséget, hogy egy szamar elontott egy zsák búzát az úton. De én ezt is ördögi praktikának vélem.”

Ez a rövid részlet arra is fölhívja a figyelmünket, hogy a mind gyakoribbá váló boszorkánypörök élményleírásai mennyire hasonlók az ördög praktikáihoz. Nem véletlen, hiszen a boszorkány és az ördög szövetséget kötnek egymással. Boszorkányszombatokon az avatásnál a boszorkánynak enni kell saját gyerekéből, az Istent megtagadnia és az ördöggel elhálnia. A szövetséget az ördög a boszorkány rejtett testtájaira tett pecsétjével megerősíti és átengedi neki a tudományát. Ezek közé tartozik a különböző főzetek készítése, amelyekkel többek között repülni, rontani, gyógyítani is lehet, de mint a fönti részletben hallhattuk, aki a főzetből fogyasztott, az álatok szavát értelmes emberi mondatokként megértette.

A következő részlettel történelmünk és kultúránk ősi gyökeréig jutunk vissza, jellemzően arra, hogy az akkor közel 600 éves magyar keresztény kultúránk kevés volt ahhoz, hogy a pogány hitvilágot elfelejtsük. Minden földművelő, agrártársadalomban kialakult valamilyen istenkultusz a földdel kapcsolatban. Az emberek tapasztalták, hogy a természet megújul és a föld megtermi számukra az életet jelentő növényeket. Nem véletlen, hogy népünk esetében a legfontosabb terményt, a kenyérgabonát: a búzát, ritkábban a rozst *életnek* nevezték. Látták, hogy a föld nevel, tehát életet ad, táplál és halálunk után – mint Mária a *Pietá* ábrázolásokban – ölébe fogadja meghalt fiát. Ezért kialakult a föld tisztelete, és megszemélyesítése. Így vált nálunk Földanyává, a dél-amerikai indiánoknál *Pacsamává*..., és a példákat sorolni lehetne.

A 18. századi végrendeletekben szokásos fordulattá vált az a kezdés, hogy „Ajánlom bűnös lelkemet teremtő Istenemnek, testemet pedig Anyámnak a Földnek.” Mint Bornemisza egyik saját maga gyűjtötte, ún. bájoló – jelen esetünkben rontást, betegséget elhárító – ráolvasó imádságából kiderült, a nép olyan bizalommal volt Földanyához, hogy a titkát, tudását, tapasztalatát, mások által még nem ismert információját először neki súgta meg.

Nemcsak korunk kiváló folkloristája, a Kossuth-díjas Erdélyi Zsuzsanna gyűjtötte össze a népi imádságokat, azokat már Bornemisza is lejegyezte. A betegségelhárító ima így hangzik: „Föld, édes Anya, tenéked mondom először: ennek e torkában erős pőrös torok ereszkedett, torok gyíkja, béka levelegje, nyák foga. Oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson, erős pőrös torok, gyíkja, béka levelegje, nyák foga, disznó szakájja, kelevénye oszoljon, romoljon, Istennek hatalmából, boldog anya parancsolatjával.” Az Isten mellett a boldog anya említése a Földanyára való utalást jelöli, nem titkolva, hogy a keresztény és a pogány hitvilág Istene lelkében, gondolkodásmódjában jól megfér egymás mellett. Református presbiter adatközlőm beszélt, hogy a 20. század elején – szintén templomunk hajdani presbiter édesapja – a forró kopasztó vizet nem engedte a tanya elé a fűre kiönteni, hogy vele meg ne égessék Földanyánkat.

Bornemisza következő gyűjtési köre az ő megfogalmazásában a „csuda dolgok” voltak. Ennek egyik rövid részlete „Egy feltámadott holtnak mosolygásáról” szól: „Egy vén jámbort, mikor halála felé siratnának, háromszor mosolyodik, és midőn kérdenék arról, mond: Először azt nevetem, hogy ti az halált féltitek. Másodszor, hogy készek nem vagytok. Harmadszor mosolyodám, hogy az munka után nyugalomra megyek.”

Elemezzük e néhány mondatot. Mai tudásunk szerint ismert, hogy a halál nem egy pillanat műve, hanem folyamat, amely kezdődhet rosszulléttel, légzés és szívverés kiesésével, megszűnésével, eszméletvesztéssel, kómával, klinikai vagy

szíves halállal, amelyből a mai orvosi technikával még tudunk újraéleszteni, majd következik az agyhalál, amely már visszafordíthatatlan állapot, és a fölbomlással járó végső, vagy biológiai halál, amely fizikai megsemmisüléssel jár.

Egészen a 19. század végéig ismert volt a *tetszhalál* fogalma, amely az eszméletét elvesztett, esetleg a kómába esett, végső esetben a klinikai halál állapotába jutott ember külső beavatkozás nélküli magához térését jelölte. Ilyen személy szólalhatott meg és vallhatott az ún. *küszöbélményéről*. Mondataiba rendkívüli bölcsesség gyökerezik. Először azt mosolyogta, hogy az élők a halált félik. Mai pszichológusok és filozófusok úgy vélekednek, hogy az embernek a halálhoz tulajdonképpen semmi köze sincs, mert aki meghalt, az többé nem tud róla beszélni, nem tudja, hogy milyen állapotba került, mert megszűnt létezni. Aki viszont beszélni tud róla, az még nem halt meg, következésképpen nem is ismeri a halált. Vélik még, hogy a halál nem fáj, nem rossz állapot, hiszen benne megszűnik az érzékelés és elveszik az Én-tudat. A halálhoz vezető út és főleg az öregség állapota lehet emberhez méltatlan, amelyet a tudománynak és a társadalomnak a jövőben föltétlenül javítania kell.

Másodszor az ember az egészséges hátramaradókat mosolyogta meg, midőn a halált vizsgálják, holott még nem készültek föl rá; jelezve, hogy az embernek mindig úgy kell élnie és dolgoznia, mintha a következő percben meghalna, mert így nem lesz gondja az elszámoltatással.

Harmadszor e történet szereplője azért mosolygott rajtuk, mert ők továbbra is a küzdelmes életben maradnak, miközben ő a halállal nyugalomba megy. Itt van ismét egy, a keresztyén hitünktől eltérő filozófia. Mi azt valljuk, hogy a föltámadásig időszakosan a testünk valóban megpihen. A fájdalom elmúlik. A lélek viszont ekkor a legnagyobb krízisét éli át az Istenhez vezető hosszú úton és a megmérettetésével. A népünkre jellemző panteisztikus képzetek között, amelyekbe Keletről a *hinduista*, *bramanista*, *buddhista*, *sintoista* és *lámaista* tanítások is beszüremkedtek, jól

kitapinthatók abban a hitben, hogy a halott ember megpihen. Itt a keleti filozófia *nirvána* képe jelenik meg, amely a vágyak nélküli elmúlást ajánlja, vagy a *panteizmus*, amely a természetben való teljes föloldódást és megsemmisülést kínálja. Ezeknél a hittételeknél már nincs további lét, a lélek továbbélése és elszámolási kötelezettsége ismeretlen. Az élet több *karnáció* és *reinkarnáció* után, végső megvilágosodását elérve, mint energia fölpszlik és visszatér összülőjéhez, beleolvadva a mindenségbe.

Bornemisza Péter folklórértékű gyűjtést végzett a szerelmi varázslás területén is, amely a nép körében olyan elterjedt – nemcsak hazánk területén, hanem szerte a földkerekségen, ahol emberek élnek –, hogy még a 20. században is gyakorolták. Ennek lényege az, hogy különböző praktikákkal magunkhoz láncoljuk azt, akit szeretünk, de aki nem mutat ilyen irányú hajlandóságot velünk, a szerető féllal szemben. Bornemisza a korra jellemző naivitással ezt az eljárást is az ördög csábításának ítélte, azért foglalkozott vele, bár fölismerte, hogy az eljárás nem több, mint veszedelmes hazugság. Gyűjtésének egyik érdekes részlete így hangzik:

„Ha más ember leányát, fiát hozzád akarod szoktatni, békát tégy egy fazékba hangyás helyre, és elfuss, hogy ne halld a sikoltását, mikor csípi a hangyák, mert megsüketülsz, és tizenötöd nap ott találsz gereblyét és vellát, az gereblyével csak vond meg, azkit szeretsz, utánad fut, az vellával csak taszítsad, tüled elfut. Nemde röttenetes éktelen mestersége-é az ördögnek. De rakva hazugsággal is, veszedelemmel is.”

Bálint Sándor, a kitűnő szegedi egyházfolklorista a *Szögedi nemzet* című több kötetes munkájában, és más könyvekben is foglalkozott az egyházi ünnepek körül kialakult népi hiedelmekkel, így az advent környéki népszokásokkal is. Elődje, Bornemisza ebben is megelőzte. „Az tyúkokat ágással szurkáld meg Karácsony estin az ülőbe, hogy tojjanak.”

A bábák mindig különleges helyet foglaltak el a középkori, reneszánsz és egyáltalán a feudalista társadalomban. Legtöbbje ördögös természetű volt, a boszorkánypörökben föllelhetők, hiszen gyermekűző és szerelmi bájitalt, olykor mérget keverő praktikáikkal gyakran kerültek törvényszék elé és boszorkánysággal vádolták őket. Egy rájuk vonatkozó varázslást is találni Bornemisza könyvében. „Az más teheninek az tejét, vaját mint kell elvenni, megmondják a bábák.”

A gyűjteményében a legképtelenebb, a mai ember számára csak ritkaságként előforduló, kriminalisztikai históriaként föllelhető varázslás is található. „Hogy az apád ne feddjen reád, főzz meg egy emberfejet az lúgba, és azzal mosd az apád fejét, és azt vidd el oztán az tetemházba, és vesd oda, és azt mondd: Mint ez senkire nem feddik, úgy az én apám is énreám ne feddhessen.” Bornemisza hozzáteszi saját intelmét: „Bolond, nem veszed eszedbe, hogy az apádnak halálát kéred, hogy oly legyen, mint az holt ember feje.”

A trufák vaskos középkori legendái közé vezet el bennünket az alábbi részlet, amely máig él. Magam úgy hallottam gyermekkoromban, a korhely gazda a kocsmában arra fogad, hogy éjfélkor kimegy a temetőbe és anyja sírjába döfi kését, jelezve, hogy nem fél a szellemektől. Ki is megy a sírhoz, és amikor lehajol, a sötétben nem veszi észre, hogy a köpenye sarkát odaszögezi. Amikor föl akar egyenesedni, nem tud, mintha anyja szelleme bosszúból – a nem éppen fiúi szeretetről tanúskodó sírgyalázása miatt – kinyúlt volna koporsójából, hogy magához rántsa gonosz gyermekét. A gazda ijedtében szörnyet halt. Másnap ivócimborái a hantra borulva találták meg. Bornemisza négy évszázaddal korábbi története így hangzik: „Régen lött ez, hogy egy ember fogadásba nagypénteken az feszület koporsójába éjjel beüti az ő kését, és az setétbe odaszegezi az köntöst is, hogy elindul, megrándul és ijedtében meghal. Egynek büntetésén sokat tanít az Úr Isten, hogy ki-ki szükségest míveljen.”

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy Bornemisza Péter Ördögi kísértetekről szóló könyve egyház-filozófiaként elévült. Mint szépirodalom és folklór máig nyilvántartott és kutatott. Szerteágazó néprajzi gyűjtése, társadalomkritikája halhatatlanjaink sorába emelte. A reformáció ünnepére készülve azt nem feledhetjük el, hogy bármit is jegyzett le, útmutatónak szánta, és azt az ördögi kísértések, a bűnre vezető út elkerülésére cselekedte. Bárcsak volna ma is ilyen, a modern teológia által képviselt, de közérthető, a nép okulására írt hatásos munka, amely pusztuló, Sodomává váló világunkat megjobbítaná.

Hódmezővásárhely, 2001. szept. 10.

(Készült a reformáció ünnepére.) (Közöletlen.)